

3 дәріс. Ақша айналымының сандық көрсеткіштері

1. Ақша айналымының заңы
2. Ақша массасы
3. Ақша базасы

1 Ақша айналымы заңы

Айналымға қажетті ақша мөлшері туралы сұрақтың жауабын ақшаның сандық теориясы береді. Ол XVI ғасырда пайда болды, жаңа жарықтан алтын мен күміс жүйесінің едәуір ағынының әсерінен Еуропадағы тауар бағасы күрт көтеріліп, қысқа мерзімде орта есеппен 2,5 - 4 есе өсті. Содан бері бағалардың айналымдағы ақша санына тәуелділігі экономикалық ғылымды мұқият зерттеудің тақырыбына айналды.

Экономистер ақшаның қажетті мөлшерін анықтауға XIX ғасырдың бірінші жартысында жақындады, бұл кезде алтын-ақша стандарты ұлттық экономикалық байланыстарға қызмет ету үшін ақшаның тапшылығына әкелетіні белгілі болды, өйткені ақша массасы нақты алтын қорымен шектелді, ал ірі машина өндірісінің дамуымен тауар массасы күрт өсті.

Ақшаның сандық теориясының идеясы қарапайым: айналымдағы ақша санының сыртқы өзгеруі тауарлар мен қызметтер бағасының абсолютті деңгейінің пропорционалды өзгеруіне, демек, ақшаның сатып алу қабілетінің өзгеруіне әкеледі.

Айта кету керек, ақшаның сандық теориясы біртұтас тұжырымдаманы білдірмейді, бұл тек негізгі идея аясында пікірлер мен тәсілдердің кең ауқымы бар зерттеу бағыты.

Ақша айналымын дамытудың мүмкін жолдарын талдай отырып, К.Маркс халық шаруашылығына қажетті ақша мөлшерін анықтайтын формуланы – *ақша айналымы заңын* шығарды.

Айналым құралы ретінде ақшаға деген үлкен қажеттілікке сүйене отырып, К.Маркс белгілі бір бағамен сатылатын барлық тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін қанша қажет болса, сонша болуы керек екенін анықтады. Бұл ақша айналымы Заңы бағаны, айналым жылдамдығын және ақша санын байланыстырады:

$$КД = СЦ / О,$$

мұндағы КД – айналыс құралы ретінде қажетті ақша сомасы (белгілі бір кезеңде);

СЦ – сатылатын тауарлар мен қызметтер бағасының сомасы (осы кезеңде);

О – ақша айналысының жылдамдығы (бірдей ақша бірліктерінің белгілі бір кезеңдегі айналымдарының орташа саны ретінде анықталады).

Жоғарыдағы формула бойынша ақша массасы тауар массасына сәйкес

болуы керек екен. Осыдан мыналар шығады:

- тауар массасының өсуі айналыстағы ақшаның қарсы өсуін тудыруы керек;
- егер ақша ұсынысы тауардан асып түсе бастаса, онда бағаның өсуі (яғни инфляция) болады;

- егер ақша ұсынысы тауар ұсынысынан артта қалса, тұрақты ақша айналымы қарқыны кезінде барлық тауарлар сатылмайды, яғни, өндірістің құлдырауына және экономикалық дағдарысқа әкелетін жасанды кептеліс пайда болады.

Алайда, бұл формула алтын айналымға көбірек сәйкес келетінін есте ұстаған жөн. Алтын қорларының шектеулі болуына байланысты ақша ретінде алтын айналымы кезінде алтын (монеталар) мен тауарлар арасындағы қатынас өздігінен, бірақ салыстырмалы түрде дәл белгіленеді: артық ақша айналымнан алынады және жинақтау (қазына) саласына өтеді, ал монеталар жетіспеген жағдайда олардың алынған бөлігі айналымға қайтарылады.

Демек, металл айналымы кезінде айналымдағы ақша мөлшері мен ақша айналымының тұрақтылығы ақша функциясы арқылы қазынаны жинақтау және қалыптастыру құралы ретінде өздігінен қамтамасыз етілді.

Несиелік ақша пайда болған кезде іс жүзінде қамтамасыз етілмеген эмиссия орын алады, яғни ақша мөлшері қалағаныңызша көп болуы мүмкін. Бұл жағдайда инфляцияның пайда болуы шарасыз, яғни олардың мөлшерінің өсуіне байланысты ақшаның құнсыздануы. Қағаз ақша айналымы жағдайында ақша айналымын реттеушінің рөлі мемлекетке тиесілі.

Бұл жағдайда қосымша эмиссиясыз өзара өтелуі мүмкін ақшалай міндеттемелердің бір бөлігін қадағалау қажет.

Несиенің дамуын және тиісінше төлем құралы ретінде ақшаның өсіп келе жатқан пайдаланылуын ескере отырып жоғарыда аталған теңдеу келесі кеңейтілген көріністі алады:

$$КД = (СЦ - К + П - ВП)/О,$$

мұндағы К – несиеге сатылған тауарлар мен қызметтер бағасының сомасы, олардың өтеу мерзімі осы кезеңде келмейтін болады;

П – қарыздық міндеттемелер бойынша төлемдер сомасы;

ВП - өзара қайтарылатын төлемдер сомасы.

Ақша айналысы заңы айналыс және төлем құралдарының функцияларын орындауға қажетті ақша көлемін белгілейді.

Қағаз ақшаның белгілеріне ие бола отырып өтелмейтін несиелік ақша мәжбүрлі айырбас бағамын беретін мемлекеттік билікпен енгізеді. Елде өндірілген тауарлар мен көрсетілген қызметтердің құнын есепке алмай, олардың эмиссиясы міндетті түрде олардың профицитін тудырады және сайып келгенде, құнсыздануға әкеледі.

Осыған байланысты айналысқа қажетті ақша мөлшерін анықтау қажеттілігі

туралы мәселе үлкен маңызға ие. А. Маршалл мен И. Фишердің классикалық теориясына сәйкес, ақша мөлшері баға деңгейінің ақша массасына тәуелділігімен анықталады:

$$MV = PQ,$$

мұндағы M – айналыстағы ақша сомасы;

V – берілген кезеңдегі ақша айналымының жылдамдығы;

P – тауар бағасының деңгейі;

Q – осы кезеңде сатылатын тауарлардың массасы.

Оң жағы (PQ) - «тауар» - нарықта сатылатын тауарлардың көлемін көрсетеді. Сол жағы (MV) - «қолма-қол ақша» - әртүрлі операцияларда тауарларды сатып алу кезінде төленген ақша сомасын білдіреді.

Ақша сатып алу-сату процестерінде делдал болғандықтан, төленген ақша мөлшері әрқашан сатылған тауарлар мен қызметтердің бағасымен бірдей болады, яғни айырбастау теңдеуі сәйкестікті білдіреді.

И. Фишер белгілі бір уақыт аралығында ақша айналымының жылдамдығы мен нарықта сатылатын тауарлардың көлемі тұрақты деп болжады. Содан кейін теңдеуден баға деңгейі айналымдағы ақша санына және олардың айналым жылдамдығына тура пропорционал және тауарлық мәмілелер санына кері пропорционал екендігі шығады:

$$P = (M * V)/Q$$

Айырбас теңдеуі кейбір эмпирикалық тәуелділіктерді анықтау үшін пайдалы, бұл болжам жасауға мүмкіндік береді. Алайда, И.Фишердің нұсқасы айналымдағы ақша мен тауарларды (ақша мен тауарлар ағыны) ескереді, бірақ қоймалардағы тауарлар мен жинақтау құралының (тауарлар мен ақша қорлары) функциясындағы ақшаны ескермейді. Одан бөлек, ақша айналымы жылдамдығының тұрақтылығы және оларды өндірудің өсуі кезінде нарықта сатылатын тауарлардың көлемі туралы тезис даулы болып табылады.

Сандық теорияның бірінші нұсқасының көрсетілген кемшіліктері Кембридж нұсқасында немесе кассалық қалдықтар теориясында ішінара жойылды. Кембриджден (Англия) келген экономистер тобы, оның ішінде Альфред Маршалл, Артур Сесиль Пигу болды, содан кейін Дж. Кейнс, ақшаға деген сұраныстың сандық теориясын зерттеумен айналысты.

Олардың нұсқасында экономикалық процестің тікелей қатысушыларында – фирмалар мен жеке тұлғаларда орналасқан ақша қаражаттары (кассалық қалдықтар) бастапқы болып табылады. Бұл осы тәсілдің айырбас теңдеуінен айырмашылықтарының бірі, мұнда ақша массасы және басқа жиынтық көрсеткіштер жоғарыдан көрінеді.

Сандық теорияның Кембридж нұсқасын формула білдіреді:

$$M = k \cdot P \cdot Y,$$

мұндағы M – ақша массасының мөлшері;

k – шаруашылық жүргізуші субъектілердің номиналды кірістің қандай үлесін қолма-қол ақша түрінде сақтауды қалайтынын көрсететін коэффициент (қолма-қол ақша қалдықтары);

P – тауарлар мен қызметтер бағасының жалпы деңгейі;

Y – белгілі бір уақыт кезеңіндегі кәсіпорынның нақты табысы, яғни. нарықта сатып алуға болатын тауарлар мен қызметтердің саны;

$P \cdot Y$ – номиналды табыс.

Бұл формулада оны айырбастау теңдеуінен ажырататын жаңа (оны көбінесе Пигу формуласы деп атайды) жинақ коэффициентін енгізу.

Формуланың сол жағы қолданыстағы сырттан ақша-несие жүйесі берген ақша ұсынысын білдіреді. Формуланың оң жағы қоғам мүшелерінің жалпы номиналды кірісімен анықталатын ақшаға деген сұранысты білдіреді, өйткені бұл кірістің бір бөлігі кассалық қалдықтар түрінде сақталады және айналымнан уақытша алынып тасталады.

Егер екі нұсқаны салыстырып, шамамен PQ көрсеткішімен PY тең екенін ескеретін болсақ, онда k коэффициенті ақша айналымының жылдамдығын білдірудің басқа әдісін білдіреді (k шамамен $1/V$ мәніне тең).

Екі тәсілдің байланысына қарамастан, Кембридж нұсқасы айтарлықтай ерекшелікке ие. Онда талдау экономиканың барлық субъектілерімен экономикалық шешімдер қабылдау саласына ауыстырылды. Экономикалық саясатты жүргізу кезінде үкіметтің ақша шығару жөніндегі әрекеттерін ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлердің, банкирлердің, халықтың ақшаны кассалық қалдықтар түрінде сақтау жөніндегі шешімдерін де ескеру қажет.

2 Ақша массасы

Ақша айналымының ең маңызды сандық көрсеткіші – бұл шаруашылық айналымына қызмет ететін және жеке тұлғалардың, кәсіпорындардың және мемлекеттің меншігіндегі сатып алу және төлем құралдарының жалпы көлемі болып табылатын ақша массасы.

Ақша массасы – бұл елдегі жеке тұлғалардың, меншік иелерінің және мемлекеттің меншігіндегі тауарлар мен қызметтердің айналымын қамтамасыз ететін қолма-қол және қолма-қол ақшасыз сатып алу және төлем құралдарының жиынтығы. Ақша массасының құрылымында экономикалық айналымға нақты қызмет ететін қорларды қамтитын белсенді бөлік және есеп айырысу қорлары ретінде потенциалды түрде қызмет ете алатын жинақтарды, шоттардағы қалдықтарды қамтитын пассивті бөлікті ажыратады.

Ақша массасы – бұл экономикадағы ақша ұсынысы.

Осылайша, ақша массасының құрылымы өте күрделі болып келеді және қарапайым тұтынушының санасында қалыптасқан стереотипке сәйкес келмейді, ол ақшаны ең алдымен қолма - қол ақша қағаз ақша және ұсақ айырбастау монетасы деп санайды. Іс жүзінде ақша массасындағы қағаз ақшаның үлесі өте төмен (25% - дан аз), ал кәсіпкерлер мен ұйымдар арасындағы мәмілелердің негізгі бөлігі, тіпті бөлшек саудада, дамыған нарықтық экономикада банктік шоттарды пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Нәтижесінде банктік ақша-чектердің, несие карталарының, саяхатшыларға арналған чектердің және т. б. дәуірі пайда болды, Бұл есеп айырысу құралдары ақша депозиттерін, яғни қолма-қол ақшасыз ақшаны басқаруға мүмкіндік береді. Тауар мен қызметке ақы төлеу кезінде сатып алушы чекті немесе несие картасын пайдаланып, банкке сатып алу сомасын өз депозитінен сатушының шотына аударуды немесе оған қолма-қол ақша беруді бұйырады.

Сонымен қатар, ақша массасының құрылымына сатып алу немесе төлем құралы ретінде тікелей қолдануға болмайтын компоненттер кіреді. Біз мерзімді шоттардағы ақша қаражаттары, коммерциялық банктердегі жинақ салымдары, басқа несиелік-қаржылық институттары, депозиттік сертификаттар, қысқа мерзімді ақшалай міндеттемелерге ғана инвестиция салатын инвестициялық қорлардың акциялары және т.б. туралы айтып отырмыз. Квази-ақша ақша айналымы құрылымындағы ең маңызды және тез өсіп келе жатқан бөлікті білдіреді.

Экономистер квази-ақшаны өтімді активтер деп атайды. Қандай да бір мүліктің немесе активтердің өтімділігі деп олардың іске асырылуы, құнын жоғалтпай ақшалай нысанға айналу мүмкіндігі түсініледі. Демек, активтердің ең өтімді түрі-ақша. Мүліктің өтімділігі жоғары түрлеріне алтын, басқа да бағалы металдар, асыл тастар, мұнай, өнер туындылары жатады. Ғимараттар мен жабдықтар аз өтімділікке ие.

Өтімділік критерийі бойынша айырмашылық барлық ақша массасын өзара байланысты ақша агрегаттарына бөлуге негіз болды.

Ақша агрегаттары – бұл белгілі бір ақша түрлерін және бір-бірінен өтімділік дәрежесі бойынша ерекшеленетін, яғни қолма-қол ақшаға жылдам айырбасталатын ақша активтерін (құжаттарын) біріктіретін ақша массасының бөліктері (құрамдастары). Ақша агрегаттары ақша массасының құрылымын көрсетеді.

Қолданылатын ақша агрегаттарының саны мен құрамы әр елде әр түрлі болады. Бұл ұлттық экономикалардың ерекшеліктеріне: экономиканың қаржы нарығының және несие жүйесінің; даму деңгейімен, экономикалық, ақша-несие саясаты және басқа факторлар жүргізетін ақша айналысын ұйымдастырудың ерекшеліктеріне байланысты болады.

Мәселен, АҚШ-та, Жапонияда, Италияда – 4, Германияда – 3, Францияда – 10 агрегат пайдаланылады. Қазақстан негізінен ақша массасын өтімділік деңгейі әртүрлі агрегаттарға бөлудің американдық жүйесін пайдаланады. Алайда

қаржылық талдау мен статистиканың қазақстандық тәжірибесінде ақша массасын агрегаттарға бөлу нарықтық реформалардың басталуымен ғана қолданыла бастады.

Дамыған елдерде жиі келесі негізгі агрегаттар қолданылады:

M 0 – айналыстағы қолма-қол ақшаның сомасы (қағаз және металл ақша);

M 1 – қолма-қол ақшаның, сондай-ақ чектердің, талап етілмелі депозиттердің көлемі (мысалы, АҚШ-та M 1 агрегаты айналыстағы қолма-қол ақшаны, коммерциялық және өзара жинақ банктеріндегі талап ету шоттарын қамтитын ақша массасының көрсеткіші, NAU шоттары – жинақ және ағымдағы шот, банктік емес жол чектері және т.б. арасында аралық орынды алатын шоттар түрі);

M 2 – қолма-қол ақшаның, чектердің, талап етілмелі депозиттердің және шағын тез мерзімді депозиттердің көлемі (мысалы, АҚШ-та - бұл M 1 агрегаты қосылған жинақ шоттары, 100 мың долларға дейінгі мерзімді шоттар, бір күндік евро-долларлық депозиттер, ақша нарығының өзара қор акциялары және т.б.);

M 3 – қолма-қол ақшаның, чектердің, депозиттердің көлемі (АҚШ-та - бұл M 2 агрегаты қосу 100 мың доллардан асатын мерзімді депозиттер және бағалы қағаздарды сату және кейіннен өтеу туралы мерзімді шұғыл келісімдер);

L – қолма-қол ақшаның, чектердің, депозиттердің, сондай-ақ бағалы қағаздардың көлемі.

Ақша массасын агрегаттар арқылы өлшеу оның ақша айналымын мемлекеттік реттеу үшін қолданылатын құрылымын нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Ақша агрегаттары иерархиялық жүйе болып табылады: әрбір келесі агрегат алдыңғысын қамтиды. Ақша агрегаттары өз араларында ақша массасының құрамымен ғана емес, өтімділік деңгейі бойынша да ерекшеленеді. M0 ақша агрегаты (қолма-қол ақша) ең жоғары өтімділікке ие, M1 өтімділігі M0-ден төмен, бірақ M2-ден жоғары, өйткені талап етілмеген салымдар салымшыға оның талабы бойынша қайтарылуы керек, ал мерзімді депозиттерді банк өз қалауы бойынша пайдалана алады салымның барлық мерзімі ішінде және осы мерзім өткеннен кейін ғана салымшыға қайтарылады.

XX ғасырдың көп бөлігінде (1990 жылдарға дейін) M1 агрегаты ақша массасының ең дәл өлшемі ретінде қарастырылды. Алайда, қазіргі уақытта несиелік қатынастардың дамуымен ұлттық экономиканың негізгі параметрлерінің M2 агрегатына тәуелділігі айқынырақ болды, ол қазіргі уақытта ақша-несие саясатының маңызды объектісі ретінде қарастырылады.

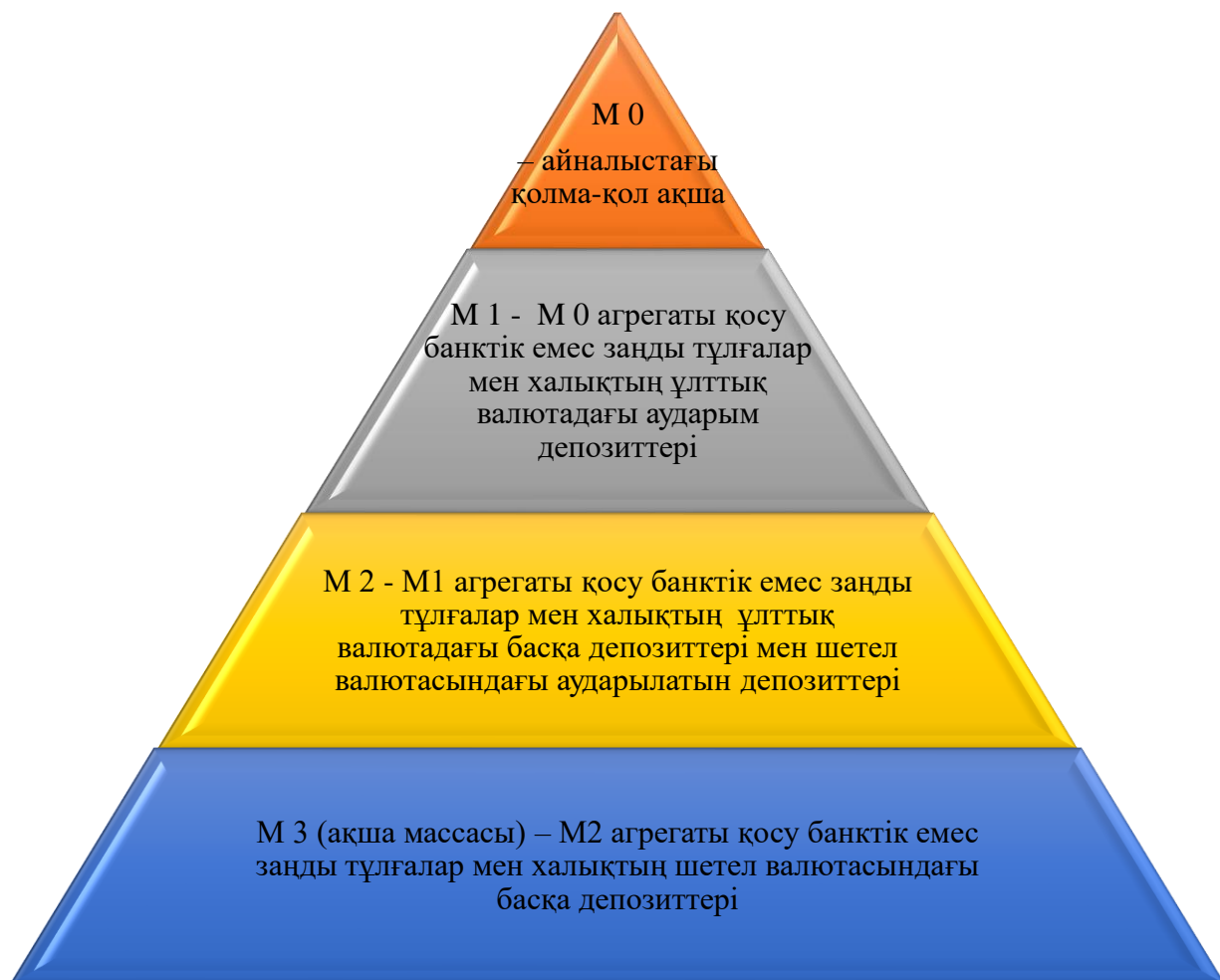
Шетел мемлекеттерінің тәжірибесін ескере отырып, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мынадай ақша агрегаттары бойынша есептеулер жүргізеді:

M0 – айналыстағы қолма-қол ақша;

M1 – банктік емес заңды тұлғалардың және халықтың ұлттық валютадағы аударылатын депозиттеріне M0 қосындысы;

M2 – M1 жиынтығы плюс ұлттық валютадағы басқа депозиттер мен банктік емес заңды тұлғалар мен халықтың шетел валютасындағы аударылатын депозиттері;

M3 (ақша массасы) – банктік емес заңды тұлғалардың және халықтың шетел валютасындағы басқа депозиттеріне M2 қосындысы (4-сурет)

4-сурет – Ақша агрегаттарының құрылымы

4-суреттен көріп отырғанымыздай, ақша агрегаттары иерархиялық жүйе болып табылады: әрбір келесі агрегат алдыңғысын қамтиды. Ақша агрегаттары бір-бірінен ақша массасының құрамы бойынша ғана емес, өтімділік деңгейі бойынша да ерекшеленеді. M0 ақша агрегаты (қолма-қол ақша) ең жоғары өтімділікке ие, M1 өтімділігі M0-ден төмен, бірақ M2-ден жоғары, өйткені аударым депозиттері салымшыға оның өтініші бойынша қайтарылуы керек, ал мерзімді салымдарды банк өз қалауы бойынша салымның бүкіл мерзімі ішінде пайдалана алады және салымшыға осы мерзім өткеннен кейін ғана қайтарылады.

2014 жылдан бастап Қазақстандағы ақша агрегаттарының көрсеткіштері және олардың өзгеруі 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте – Ақша агрегаттарының көрсеткіштері

Индекс	01.14	01.15	01.16	01.17	01.18	01.19	01.20
1. Ақша базасы (ақша базасы) Олардың ішінен:	2 861 003	3 109 020	4 722 030	4 678 806	5 208 414	6 983 953	6 269 522
1.1 ҚҰБ-нен тыс қолма-қол ақша	1 623 028	1 254 094	1 394 955	1 912 365	2104909	2 471 410	2 538 014
1.2 ЕДБ және ҚР ҰБ-дағы басқа да ұйымдардың депозиттері	1 237 975	1 854 925	3 327 075	2 766 440	3 103 505	4 512 543	3 731 508
Ақша базасы (қысқа мағынада)	2 832 999	3 015 908	4 637 608	4 214 277	4 709 222	6 452 606	4 978 029
соның ішінде:							
ҚР ҰБ ЕДБ резервтік депозиттері	968 116	1 309 106	2 890 292	1 993 542	2 088 318	2 474 568	1 574 798
2. М0 (айналымдағы қолма-қол ақша)	1 397 708	1 035 712	1 174 178	1 619 063	1 817 235	2 170 013	2 189 815
3. М1	3 489 766	2800476	2 971 351	4 310 015	4 995 811	6 412 273	5 616 433
Олардың ішінен:							
3.1 Халықтың теңгедегі аударылатын депозиттері	356 605	318 649	345 394	460 869	548 919	675 818	837 226
3.2 Банктік емес заңды тұлғалардың теңгедегі аударылатын депозиттері	1 735 452	1 446 115	1 451 779	2 230 083	2629656	3 566 442	2 589 392
4. М2	8 852 992	7 629 678	8 565 618	12 121 436	13 338 598	15 842 962	15 538 391
Олардың ішінен:							
4.1 теңгедегі басқа депозиттер және халықтың шетел валютасындағы аударылатын депозиттері	1 846 041	1 142 768	1 238 199	2 718 751	3 581 342	4 184 585	4 719 849
4.2 теңгедегі басқа депозиттер және банктік емес заңды тұлғалардың шетел валютасындағы аударылатын депозиттері	3 517 185	3 686 434	4 356 068	5 092 670	4 761 445	5 246 105	5 202 109
5. М3 (ақша массасы)	11 882 162	12 389 730	17 618 433	19 037 212	19 262 850	21 412 108	20 875 848
Олардың ішінен:							
5.1 Халықтың шетел валютасындағы басқа	1 726 384	2 836 471	5 516 174	4443925	3 927 317	3 664 291	3 538 363

депозиттері								
5.2 банктік емес заңды тұлғалардың шетел валютасындағы басқа депозиттері	1 302 786	1 923 580	3 536 641	2 471 851	1 996 934	1 904 855	1 799 094	
ЕСКЕРТУ - Қазақстан Ұлттық Банкінің веб-сайты								

Кестеден көріп отырғанымыздай, ақша базасы мен кең ақша массасының агрегаттарының көрсеткіштері, атап айтқанда: ақша базасы (резервтік ақша), ақша базасы (тар мағынада), М0 (айналымдағы қолма-қол ақша), М1, М2, М3 (ақша массасы) сияқты көрсеткіштер 2014 жылғы қаңтардан 2020 жылғы 1 қаңтарға дейін оң өсімге ие.

Ақша базасының (резервтік ақшаның) көрсеткішіне келетін болсақ, 2014 жылғы 1 қаңтардан бастап 2020 жылғы 1 қаңтарға дейінгі кезеңде оның 175% өсімі бар екенін атап өткен жөн. Оның ішінде ЕДБ және ҚР ҰБ-дағы басқа да ұйымдардың депозиттері ең көп өсімді құрады-162,5%. Алайда, 2020 жылы ақша базасы -11% - ға немесе 714 431 мың теңгеге азайды. Себебі 2019 жылы банктер саны 27-ге жетті, ал 2020 жылы олардың саны 26-ға дейін қысқарды.

Қолма-қол ақша мен өтімді теңгелік депозиттерді қамтитын М1 ақша агрегаты 7 жыл ішінде 3 489 766 млн теңгеге (48%) ұлғайды және 2020 жылғы 1 қаңтарға 5 616 433 млн теңгені құрады.

Қолма-қол ақшаны, барлық теңгелік және өтімді валюталық депозиттерді қамтитын М2 индикаторы 6685399 млн теңгеге (75,5%) ұлғайды. Оның ішінде теңгедегі басқа депозиттер мен халықтың шетел валютасында аударылатын депозиттері 2873808 млн теңгені (155, 67%) құрады. Теңгедегі басқа депозиттер және банктік емес заңды тұлғалардың шетел валютасындағы аударылатын депозиттері біртіндеп ұлғайды және 2020 жылдың басында 5 202 109 млн теңгені құрады.

М3 ақша агрегатының өсімі 8993686 млн теңгені (75,6%) құрады.

Қолма-қол ақша 2015 жылдан басқа тұрақты түрде өсті, ал депозиттер сол жылы ең үлкен өсімді көрсетті. Себебі 2015 жылы елімізде карточкалық жүйе дами бастады, сондай-ақ ел азаматтары өз жинақтарын сақтап қалу мақсатында оларды ЕДБ депозиттеріне сала бастады. ЕДБ депозиттері де 2020 жылы айтарлықтай төмендеді, себебі доллар бағамы тез өсе бастады. 2019 жылы оның курсы шамамен 380 теңгені құрап өсе берді. Осыған байланысты салымшылар шығындарды болдырмау мақсатында депозиттерін шығара бастады. Резервтік депозиттер көрсеткіші айтарлықтай өсті және тек екі жағдайда ғана құлдырауды көрсетті (2017 және 2020 жылдары). Оның үстіне, үлкен құлдырау -18%. Тағы да, бұл 2019 жылдың соңында доллар бағамының өсуіне байланысты. 7 жыл бойы ақша массасы сөзсіз өсті және тек 2020 жылы аздап төмендеді (-0,9%). Бұл жеке және заңды тұлғаларда шетел валютасындағы депозиттердің көрсеткіштері төмендегеніне байланысты. Сондай-ақ, бұл көрсеткіш 2018 және 2020 жылдары

төмендеді.

Абсолютті параметрлерде барлық қондырғылар өскені түсінікті, бірақ салыстырмалы жағдайда жағдай біршама өзгеше көрінеді. Бізге ең алдымен бағалары үнемі өзгеріп отыратын тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу үшін ақша қажет. Осы тауарлар мен қызметтерді төлеуге ақша жеткілікті ме, жоқ па, оны монетизация коэффициенті, атап айтқанда ЖІӨ-нің ақша массасына қатынасы арқылы түсінуге болады. Ақшаны айырбастау, есептеу және жинақтау құралдары ретінде белсенді түрде қабылдау және пайдалану дәрежесі экономиканың дамуының маңызды индикаторы болып табылады.

Нәтижесінде, ең төменгі көрсеткіштер 2014-2015 және 2019-2020 жылдар аралығында болғанын байқауға болады. Себебі доллар бағамы 2014 жылы күрт өсе бастады, осы кезеңде халық шығындарды болдырмау үшін депозиттерден жылдар бойы жинақтарды белсенді түрде алып тастай бастады. Теңгенің айырбас бағамын қорғау ақша-кредит саясатының тиімділігін шектеді. Теңгелік активтерге сұраныстың төмендеуімен ақша базасы рекордтық төмен деңгейге дейін қысқарды. Теңге бойынша қысқа позициялардың өсуі өтімділік дағдарыстарының жиілеуіне алып келді, оның барысында қысқа мерзімді ставкалар үш таңбалы деңгейге дейін жетті. Фискалдық саясаттың кеңістігі де тарылды. Бірінші ақша агрегаты банктік емес заңды тұлғалардың теңгемен аударылатын депозиттерінен тұрады. Екі көрсеткіш те 2015 және 2020 жылдары төмендеді. Екінші ақша бірлігінің көрсеткіштері біріншісімен бірдей. Айырмашылығы-теңгедегі депозиттер мен банктік емес заңды тұлғалардың шетел валютасындағы аударылатын депозиттері 2020 жылы құлдырады, ал жеке тұлғаларда ондай болған жоқ.

Ақша массасы екі факторға байланысты: айналымдағы ақша мөлшері және олардың айналым жылдамдығы. Айналымдағы ақша санын мемлекет олардың тауар айналымының қажеттіліктері мен бюджет тапшылығы негізінде айқындайды. Ақша айналымының жылдамдығы технологиялық процестердің ұзақтығына (ауыр немесе жеңіл өнеркәсіп), төлем айналымының құрылымына (қолма-қол ақша мен қолма-қол ақшаның арақатынасы), несиелік операциялар мен өзара есеп айырысулардың даму деңгейіне, сондай-ақ несие үшін пайыздық мөлшерлемелерге, банк ісінде электрондық технологияларды пайдалануға байланысты.

«Кең ақша» ұғымы төлемдерді жүзеге асыру мақсатында және жинақтау құралы ретінде бірдей пайдаланылуы мүмкін қаржылық активтердің түрлерін қамтиды. Көбінесе бұл анықтамаға мыналар кіреді: коммерциялық банктер мен басқа қаржы корпорацияларының экономиканың жеке секторының қалған бөлігіне қатысты барлық ақшалай міндеттемелері, әдетте, өтеу мерзіміне қарамастан; жеке сектордың қолма-қол валютада жинақталуы. Дегенмен, бұл көрсеткіш ол құрастырылған елге байланысты да өзгеруі мүмкін. Мәселен, мысалы, Еуропалық орталық банк «кең ақшаны» М3 агрегаты ретінде анықтайды, оған кері сатып алу (РЕПО) туралы міндеттемелер, ақша нарығының

өзара қорларының үлестері, сондай-ақ 2 жылға дейінгі мерзімге шығарылған борыштық бағалы қағаздармен бірге қаржы нарығының бағалы қағаздары кіреді. АҚШ-та «кең ақша» ұғымын және оған кіретін элементтерді анықтауға екі тәсіл қолданылады. Олардың біреуі бойынша ол М2 агрегатына кіретін шағын депозиттерге, басқаша – М3 агрегатына кіретін барлық депозиттерге негізделеді.

Экономикада, кең ақша массасы ұлттық экономикадағы ақша немесе ақша массасының сан өлшемі болып табылады, оның ішінде жоғары өтімді «тар ақша» және аз өтімді формалар. Еуропалық орталық банк, ЭЫДҰ және Англия Банкі әркімнің ақша ұсынысының өзіндік әр түрлі анықтамалары бар.

«Тар ақша» анықтамасы негізінен жинақтауға қарағанда транзакцияларды (операцияларды) орындау үшін пайдаланылатын ақшаны қамтиды. Іс жүзінде «тар ақша» бірнеше сипаттамалар негізінде анықталады, олардың бірі өтімділік. «Тар ақша» тұжырымдамасын әлемнің барлық дерлік елдерінде ең дамыған деп атауға болады. «Тар ақшаның» құрамына іс жүзінде «ақша базасына» ұқсас элементтер – орталық банктегі депозиттер, қолма-қол валюта және Орталық банктің кейбір басқа міндеттемелері кіреді.

Ақша көрсеткіштерінің нақты анықтамасы елге байланысты. Әдетте, терминдер кеңірек анықтаманы қабылдау жеткіліксіз болған кезде талқылау алдында дәлірек анықтама алады.

3. Ақша базасы

Ақша базасына немесе «жоғары қуатты ақшаға» орталық банктегі депозиттер (яғни, басқа қаржы корпорацияларының депозиттері және олардың ұлттық валюта қорлары) айналыстағы банкноттар мен монеталар жатады. ХВҚ классификациясына сәйкес ақша базасы ақша агрегаты емес, өйткені бұл ақша агрегатының өзі емес, ақша агрегаттарының негізінде жатқан қаржыландыру базасының шамасының көрсеткіші. Сонымен қатар, оған ақша агрегаттарының ешқайсысына кірмейтін компоненттер – депозиттер және басқа қаржы ұйымдарының қолма-қол валютасы кіреді. Сондай-ақ, ақша базасының анықтамасына Орталық банк қабылдаған міндеттемелерге және осы көрсеткіштерді құрудың аналитикалық мақсаттарына байланысты қосымша компоненттер енгізілуі мүмкін.

Осылайша, ақша базасы-бұл Орталық банкте міндетті резерв ретінде сақталған коммерциялық банктердің қолма-қол ақшасы мен қолма-қол ақшасының сомасы. Осы ақшаның көмегімен Орталық банк коммерциялық банктер мен мемлекеттік органдар алдындағы міндеттемелерін орындайды.

Ақша базасы айналыстағы қолма-қол ақшаның және коммерциялық банктердің резервтерінің сомасы ретінде есептеледі, сондықтан,

$$MB=C+R,$$

мұндағы МВ – ақша базасы;
С – қолма-қол ақша;
R – міндетті және артық қорлар.

Айта кету керек, ақша базасын анықтау тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, *кең және тар мағынада ақша базасы деген ұғым бар.*

Жалпы алғанда, ол Орталық банктің орталық үкімет алдындағы міндеттемелерін (валютадан басқа) шегергендегі барлық міндеттемелерін қамтиды. Тар мағынада, оның анықтамасынан Орталық банктің басқа қаржылық корпорациялар алдындағы кейбір міндеттемелерін алып тастауға болады. Міндетті резервтік нормаларды және клирингтік есеп айырысуларды қанағаттандыру үшін пайдаланылатын депозиттер әрқашан ақша базасының анықтамасына енгізіледі. 3-кестеде әртүрлі елдерде жиі кездесетін және олар ақша базасының ұлттық анықтамасына енгізілген ХВҚ құрастырған орталық банк міндеттемелерінің репрезентативті тізбесі берілген.

3-кесте – Орталық банктердің ақша базасын анықтау кезінде ескерілетін міндеттемелері

№	Мақала	Ішкі бөлім
1	Айналыстағы қолма-қол ақша	-
2	Орталық банктің міндеттемелері	- қаржы ұйымдарының депозиттері (міндетті резервтер және клирингтік шоттардағы қалдықтар); - орталық банк шығарған бағалы қағаздар; - басқа депозиттер
3	Орталық банк депозиттері кең көлемдегі ақшаға кіреді	- аударылатын (есеп айырысу) депозиттер; - басқа депозиттер
4	Кең ақша базасына кіретін орталық банктің бағалы қағаздары	-

Шындығында, кестеде келтірілген барлық құрамдас бөліктер барлық елдердегі ақша базасының анықтамасында жоқ. Мысалы, барлық орталық банктер бағалы қағаздарды шығармайды.

Ақша базасы елдегі ақша массасы ұсынысының өсуін қамтамасыз етеді. Ақша базасының өзгеруі әдетте ақша базасының бастапқы өзгерісіне қарағанда үлкен көлемде ақша мен несиенің өсуіне әкеледі. Орталық банк ақша-несие саясатын жүзеге асыра отырып, пайыздық мөлшерлемелерді өзгертуге жүгінбей, ақша базасын өзгерту арқылы ақша массасына әсер ету мүмкіндігін алады.

Банктер ақша жасай алатын, сондықтан оның ұсынысына әсер ететін бірден-бір мекеме болып табылады.

Ақша базасының ұлғаюымен ақша массасының пропорционалды өсуі байқалады.

Қазақстанда ақша базасы (резервтік ақша) – Ұлттық Банктің кассаларындағы қолма-қол ақшаны қоспағанда, ҰБК айналысына шығарылған қолма-қол ақшаны (ҰБК-дан тыс қолма-қол ақша), банктердің аударылатын және басқа да депозиттерін, банктік емес қаржы ұйымдарының аударылатын депозиттерін және Ұлттық банктегі теңгемен мемлекеттік және мемлекеттік емес қаржылық емес ұйымдардың ағымдағы шоттарын қамтиды. Тар ақша базасы – бұл Ұлттық Банктегі мерзімді депозиттерін есепке алмағанда екінші деңгейдегі банктердің ақша базасы.

2000 жылдан бастап Қазақстандағы резервтік ақша мен тар ақша базасының көрсеткіштері «ақша агрегаттарының көрсеткіштері» № 2 кестеде көрсетілген.

Қоғамдық өнім құнының айналымындағы ақша қозғалысының жылдамдығы жалпы ұлттық өнімнің немесе ұлттық кірістің ақша массасына қатынасы ретінде анықталады (ЖІӨ/МЗ).

Төлем айналымындағы ақша айналымы банктік шоттардағы ақша сомасының айналымдағы ақша массасының орташа жылдық мөлшеріне қатынасымен анықталады.